

PAUL ARISTE SÕNALOORAAMAT

Paul Ariste. Sõnalaenuõbu. Koostaja Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa, 2010. 560 lk.

Kui Paul Ariste sünnist täitus seitsekümmend aastat, pühendas Tartu Ülikooli eesti keele kateeder sellele tähtpäevale oma sõnavaraalaste üllitiste sarja „Sõnasõel” kolmanda köite (1975). Kogumik sisaldab muu hulgas Huno Rätsepa ülevaate koos ammendava sõnaloendi ja bibliograafiaga¹ ning kimbu vastseid etümoloogiaid juubilari sulest pealkirjaga „Uusi sõeliseid”². See artikkel lõpeb ootamatu pihtimusega: „Vahel on olnud ka pessimismihetki, kui sõnade põlvnemise jälgimine on näinud tühja tööna ja vaimu närimise-

na. Pessimismihetked on eriti siis võimust võtnud, kui käest on lauale pandud hea teos fonoloogiast, generatiivsest grammatikast, sotsiolingvistikast, psühholingvistikast või muust aktuaalselt uuest. Sõnu ei saa ju etümologiseerida raalil. Sõnu ei saa etümologiseerida isegi rangete üldkehtivate valemite järgi. [---] Pessimismihetkedel on näinud, nagu oleks etümologiseerimine mineviku igand, mis kaasajale ei suuda midagi olulist pakkuda, seda liiatigi selle tõttu, et juba [19]40. aastatest alates kerkis esile arvamus, et etümoloogia on üksnes keelehuviliste asjaarmastajate ajaviitehobi. Sõna uurimine leiti keele struktuuri käsitluse seisukohalt olevat kõrvalise tähtsusega tööülesanne.”³ (Vaadeldavas kogumikus on see passus ülendatud raamatu eessõnaks.)

Isegi kui aukartus aktuaalselt uue ees kõrvale jätta (seda enam, et aktuaalselt uuest kipub varsti saama ebaaktuaalne vana), on niisugusteks

¹ H. Rätsep, Paul Ariste eesti sõnade päritolu uurijana. – Sõnasõel 3. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder, 1975, lk 17–70.

² P. Ariste, Uusi sõeliseid. – Sõnasõel 3. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt, lk 5–16.

³ P. Ariste, Uusi sõeliseid, lk 15–16.

kahtlevateks mõtisklusteks mõnevõrra alust, ja seda eriti sõnavara kõige vanema kihi etümologiseerimisel. On ju sõnade kujunemine väga individuaalne: ette võib tulla niihästi reeglipäraseid kui ka reeglipäratuid arenguid ning viimaste tuvastamiseks puuduvad tihtilugu võimalused. Kui uuemate sõnade reeglipäratud häälikuarengud ja ootamatud tähendusnihked on vahel dokumenteeritavad ning nende jälile võimaldavad jõuda kirjakeele ja murdeandmed, siis iidse sõnavara puhul on niisuguste seoste kindlakstegemise võimalused piiratud. Ootamatud häälikuarengud ja tähendusnihked pole enam dokumenteeritavad ja nende eeldamine jääb pelgaks oletuseks. Ei saa salata, et selliseid õhukesel jääl seisvaid oletusi liigub traditsiooni mõjul ühest sõnaloo käsitlesest teise piisavalt ning enam-vähem kindlad teadmised, rohkem või vähem põhjendatud oletused ja katteta spekulatsioonid on etümoloogiauuringutes segamini nagu kartulid pudrus. Kuid kas see pole nõnda ka teistel ajaloolistel teadusaladel? Igatahes ei ole see põhjus norutamiseks, vaid peaks ajendama edasisele süvenemisele, suurema selguse taotlemisele ning uute teadmiste otsingule, nagu Paul Ariste ongi pessimistlikke mõtteid kõrvale heites viljakalt teinud.

Sõnavarauuringud, sealhulgas etümologiseeringud hõlmavad Paul Ariste laiahaardelisest teadustööst ainult ühe osa, kuid vadja keele uurimise kõrval oli see kindlasti tema lemmiklaps. Peeter Oleski asjatundlikult kokku pandud ja Tiit-Rein Viitso teaberohe järel sõnaga varustatud „Sõnalaenuõbu” koondab põhiosa akadeemiku sellealastest eesti keeles ilmunud kirjutistest (võörkeelsed on jäetud kõrvale): siia kuulub uurimusi nii kirjakeele ajaloo, toponüümika kui ka etümoloogia valdlast, nipet-näpet mujaltki. Et etümoloogia on raamatu dominant ja sellel alal tegeles Paul Ariste tõepoolest eelkõige

uuemate laensõnadega, siis on raamatu pealkiri küll kitsendav, aga mitte päris ekslik. (Ent siiski, miks mitte lihtsalt „Sõnalõbu”?)

Sõnade päritolu vastu ilmutas Paul Ariste huvi juba koolipoisina (esimene, 1924. aastal ilmunud sellealane kirjutis käsitleb esperanto loodussõnavara) ja seda huvi jätkus kuni kõrgete vanaduspäevadeni. Huno Rätsepa andmeil on Paul Ariste ühes või teises seoses puudutanud ühtekokku üle 2000 sõna päritolu,⁴ millest, tõsi küll, paljud pole esmaetümoloogiad. See on kahtlemata suur panus, kuid kas ka ületamatu, nagu arvab raamatu järelsonas Tiit-Rein Viitso (lk 520), selles võib pisut kahelda, kui mõelda Julius Mägiste mustandkäsikirja jäänud etümoloogia-sõnaraamatule, mille auahneks taotluseks oli anda kõigi Wiedemannis ja ÕS-is leiduvate sõnade päritolu seletus.

Nagu juba mainitud, keskendus Paul Ariste huvi uuematele, eelkõige alamsaksa (tema etümologiseeritud on nt *mats, lähker, memm, moos, mürkel, neetima, nibu, prügi, totter, ääs* jpt) ja rootsi laenudele (*laga, sump, rool, viik* jpt), aga ühes või teises seoses on ta käsitlenud ka baltisaksa, ülemsaksa, vene, läti jm laensõnu ning esitanud siingi uusi etümoloogiaid, ehkki mitte nii ohtralt kui alamsaksa ja rootsi keelest. Lai keeleoskus võimaldas tal tuvastada Piibli tõlkimisel eesti kirjakeelde toodud heebreaga otselaenuid, millest C. R. Jakobsoni populaarse koolilugemiku abiga on rahvaomaseks saanud *jaana(lind)*, ja kaks mustlaskeelest saadud laenu (*manguma* ja *maaruma*). Esimene neist on tuntud ka soome, isuri, karjala, vadja (Kukkusi) ja liivi keeles ning on huvitav täheldada, et soome etümoloogiasõnaraamatud, niihästi vanem SKES kui ka uuem SSA, on selle päritolu määratlemisel kaunis ettevaatlikud (SSA: „Ilm. eräänlainen, alk. ehkä mustalaiskielen sanankulku-

⁴ H. Rätsep, Paul Ariste eesti sõnade päritolu uurijana, lk 25.

ri”⁵ ning jätnud otsese laenuallika lah-tiseks. Paul Ariste klassikalise artikli „Mustlassõnu eesti keeles” (1934) järgi on sõna *mankua* soome keelde jõudnud eesti keele vahendusel.

Sõnavara varasema kihiga on Paul Ariste tegelnud märksa vähem. Üksi-kuid tavaliselt balti laenudeks peeta-vaid sõnu on ta arvanud genuiinse sõnavara hulka kuuluvaiks või pidanud neid varasemateks indoeuroopa laenu-deks; vanemate germaani laensõnade käsitletud sama hästi kui puuduvad; mõningaid vanavene laene on ta üldisest käsitlustraditsioonist lahkne-valt üritanud ümber tõlgendada lääne-slaavi laenudeks – söakas ettevõtmine, aga tänapäeva teadmiste valguses ei jul-ge seda pidada õnnestunuks. Ka lääne-meresooe sõnavarakihist sügavamale minek ja kaugemate sugulaskeelte sõnavaraga seoste otsimine on kaunis haruldane, meeldivaks erandiks siis-ki artikkel „Eesti sõnade etümoloogiaid” (1956), kus huvi äratav eelkõige eesti sõna *koole*, liivi *küol’ma* sidumine permi keelerühma sõnadega. Kauge-maid seoseid on pakutud ka mõne to-ponüümi tõlgenduses, näiteks koha-nime *Pandivere* on selgitatud eesti kee-lest kadunud sõnaga **panta* ’mägi’, millel leidub vaste mordva keeltes (ersa *pando*, mokša *panda* ’mägi, kõrgendik’). Siin võib muidugi küsida, kas see sõna ongi üldse eesti keelest kadunud või oleleb rahumeeli edasi vähetuntud tüvisõnana *põnt* ja selle märksa tuntuma tuletisena *põndak*. Mis puutub muutusse *a > õ*, siis seda tuleb ette mujalgi (vrd *sm sana*, ee *sõna*, *sm lanka*, ee *lõng*, *sm kaikki*, ee *kõik*, kasks *schaven* > ee *kõhvitsema* jt) ning Laiuselt on registree-ritud ka „õiges astmes” tuletis *põnnas-*

⁵ Suomen sanojen alkuperä. Etymologi-nen sanakirja 2. L–P. (Suomalaisen Kirjalli-suuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1995, lk 147.

tik.⁶ Ehkki vormivahekord ei ole laitma-tu (alusvormi **panta* kõrval tuleb oletada sekundaarset alusvormi **pantta*), korvab seda selge ja läbipaistev tähendusseos.

Üht vana sõnavarakihti on Paul Ariste siiski korduvalt käsitlenud. Need on hüpoteetilised protoeuroopa laenud, millest ta kirjutas artiklis „Mõnda substraadist” (KK 1962, nr 1, lk 13–17) ja mille juurde ta pöördus hil-jem mitut puhku tagasi. Et läänemere-soome keeltes leidub ilmselt iidset ühis-sõnavara, eelkõige somaatilisi ja loo-dussõnu, millel pole leitud vasteid kaugematest sugulaskeeltest ja millele pole esitatud usutavat laenuetümoloo-giat, esitas ta oletuse, et tegu on subst-raatsõnadega, mis pärinevad siinmail enne soomeugrilaste ja indoeurooplaste tulekut kõneldud hääbunud keelest. Sellesse hüpoteesi võib suhtuda nii või teisiti. Eeldusel, et sinne inimasustus on olnud katkematu ja järjepidev, on selline oletus täiesti õigustatud, aga puhtlingvistiliselt on raske sellega midagi ette võtta: põhimõtteliselt pole võimalik kuidagi kindlaks teha, kas üks või teine sõna pärineb hääbunud protoeuroopa keelest või on ta vana soome-ugri sõna järeltulija, mille vasted kaugemates sugulaskeeltes on hääbu-nud, või on tegu iidse laenuga indoeu-roopa keeltest, aga laenuallikaks olnud sõna on jällegi hääbunud. Ja lõpuks võib selline sõna olla reeglipäratu arengu saadus, kuid keeltes pole säilinud ainet, mis võimaldaksid tema arengu-käiku taastada. Nii et kui Tiit-Rein Viitso raamatu järeلسõnas arvab, et „suurema osa sõnade puhul on Ariste väide ainus olemasolev seletus” (lk 519), ei vasta see päriselt tõele. Võima-likke seletusi on mitu, aga seni, kui puudub keeleaines nende seletuste lingvistiliseks tõendamiseks, ei ole ling-vistikal nendega midagi peale hakata.

UDO UIBO

⁶ Väike murdesõnastik II. Toim V. Pall. Tallinn: Valgus, 1989, lk 277.